

A *-d* képző a helynevekben

Dolgozatomban a *-d* helynévképző kapcsán néhány névelméleti problémát szeretnék megvizsgálni, majd a képző ómagyar kori funkcionális alakulását, a *-d* képzőt tartalmazó helynevek lexikális csoportjait fogom áttekinteni.

A helynévképző, földrajzinév-képző fogalmát már a helynévi adatokat nyelvi elemző legkorábbi munkák is használják, nem mindig egyöntetűen, és általában definiálás nélkül. A fogalom maihoz hasonló használatával találkozunk már BENKŐ LORÁNDnál (Nyárádmente 40), aki a helyneveket elemezve akkor foglalkozik egy adott képzővel, ha annak nem köznyelvi, hanem világosan földrajzinév-alkotó szerepe van. Erre a különbségtételre azért van szükség, mert a helynevek képzői egybeesnek a közsavak képzőivel. A jelenséget újabban HOFFMANN ISTVÁN körvonalazta pontosabban (HNyEl. 75). Az ő meghatározásában a helynévképzés olyan eljárás, amelynek során az adott helynév tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához képzőt illesztünk, azaz a képzőnek valamiféle szófajmeghatározó, szófajjelölő funkciója van.

Ez a felfogás talán azok számára kevésbé elfogadható, akik úgy vélik, hogy a képzéssel keletkezett nevekben (esetleg a képzős szavakban általában) a képzőnek mindenképpen valamilyen konkrét, meghatározott jelentése van (például ellátottság kifejezése, kicsinyítés stb.). Efféle véleménynek ad hangot HAJDÚ MIHÁLY e témában írott cikkében (Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkciójáról: Benkő-Eml. [1991]: 162, 171), amikor úgy összegzi a véleményét a kérdéssel, hogy néhányszor analogikusan is kerülhetett ugyan képző a név végére, de legtöbbször kétségtelenül a fenti funkciók valamelyikével kell számolnunk. Ő a helynévképzést és az analógiát egyébként nem kezeli egymástól különválasztva, ami bizonyos szempontból érthető is, hiszen az analógia a képzésben azt jelenti, hogy nem tudatosan, meghatározott szándékkal, funkcióval illesztik a képzőt az alapszóhoz, és a helynévképzés a fenti értelmezésben — mint láttuk — valóban ilyen konkrét, határozott funkció nélküli folyamat. Máshol pedig így fogalmaz: szerinte elképzelhetetlen, hogy egy közszó a népi nyelvhasználatban csak azért változzon alakilag, hogy tulajdonnévként lehessen használatos. Pedig a fenti definíció éppen annak a lehetőségét tartalmazza, hogy a helynévképzők fő funkciója pusztán annak jelölése, hogy viselőjük a tulajdonnévi rendszer tagja. Kérdésként merül fel tehát, hogy elképzelhető-e az, hogy a helynévképzők

funkciója csak a nevesítés, vagy úgy is fogalmazhatnánk: szófajjelölés legyen. Ennek igazolását kísérlem meg először személynevek, majd más szófajok köréből vett példákkal. (Ehhez persze szükséges a tulajdonneveknek a főnév sajátos alkategóriájaként való felfogása,¹ azaz a névrendszer határozott elkülönítése a nyelvi rendszeren belül.)

A személy- és helynevek párhuzamba állítását különösen a korai ómagyar korban érdemes elvégezni. Az új megnevezések kialakítása ekkor a személy- és helynevek esetében is mindig a meglévő névmintákhoz igazodva történt, ez jelenthetett szemantikai jellegbeli igazodást vagy — ami a névképzés szempontjából érdekes — a meglévő lexikális-morfológiai struktúrák követését. (A személynevek jó része ma nem mutat ilyen jegyeket.)

A korai ómagyar korban bizonyos, mára többnyire improduktívvá vált képzők nagyfokú gyakorisága a személy- és helynevek körében közismert dolog. A régi magyar (közszói eredetű) személynevek képzőit vizsgálva a téma kutatói arra jutottak, hogy e képzők feladata nem más, mint hogy a tulajdonnévi formákat elkülönítsék a hasonló köznévi alakoktól (TNyt. 250). Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő funkciót helyezik előtérbe, mint a helynevek esetében is láthattuk. Szintén nagy arányban fordulnak elő képzőkkel az ún. egyházi eredetű keresztnevek is a keresztnevek használatba vételének első szakaszában (sokkal gyakrabban, mint a nevek alapformái): a képzők funkciója itt a meglévő névrendszerbe való beillesztésben állapítható meg (DEME, i. m.). Az újabb időszakból pedig a ragadványnevek körében oly népszerű, játszi szóképzéssel keletkezett névcsopotról mutatták ki, hogy bennük a képző funkciója nemcsak az expresszivitás, a hangulati hatás fokozása, hanem a névszerűvé tétel, vagyis a ragadványnév beillesztése a személynevek valamely jellemző alaki típusába (B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 189–90, 232).²

Összefoglalva a fentieket azt láthatjuk tehát, hogy a személynevek történetében három jellegzetes, egymást időben követő névtípusban is kimutatható a képzők onomasztikai funkciója. (A földrajzi nevek körében természetesen nem lehet ilyen korszakokról beszélni, mivel a helynévrendszerre nem jellemző olyan mértékű, a rendszer egészét érintő változékonyság, mint a személynevekére.) Mindenestre úgy tűnik, a mintakövetés a személyneveknél ugyanolyan fontos volt,

¹ Az a felfogás, amit például DEME LÁSZLÓ képviselt a személynevekről szólva (Személynévrendszerünk alaktanához: NévtVizsg. 136–9), hogy — a korai ómagyar korban legalábbis — a névként való alkalmazásban a szó csak többletet nyer, de nem megy át semmiféle kategóriaváltáson, ma kevésbé elfogadott. E felfogásban a nevek csak sajátos jelentésbővülésen keresztül ment köznevek.

² A ragadványnevek képzői nagyrészt a kicsinyítő-becéző képzőkkel esnek egybe, de az alapszó sokszor nem lexikális volta miatt e funkció nyilván nem jöhet számításba.

mint a helyneveknél, és a névrendszerhez való tartozást ugyanúgy nyelvi tényezővel, meghatározott képzők használatával képesek jelezni.

A továbbiakban nem a tulajdonnevek köréből, hanem a tágabb nyelvi rendszerből vett néhány példa segítségével keresek további bizonyítékokat arra, hogy egyes képzők esetében más szófajoknál is megfigyelhető, hogy nem a megszokott jelentésben szerepelnek, hanem funkciójuk az adott szó szófajának jelölése. (Ehhez vö. BERRÁR JOLÁN, A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban: ÁNyT. 5: 69–78.) BERRÁR konkrétan az igék kapcsán veti fel annak lehetőségét, hogy egyes képzőknek — anélkül, hogy akár csak többé-kevésbé sajátos jelentésük meglett volna — kialakulhatott szófajjelölő szerepük. Itt azokra a jövevény ige-igék-re gondol, amelyek felvettek valamilyen gyakori ige-képzőt, pusztán az újonnan átvett szótó igei természetének jelölésére. BENKŐ LORÁND hasonló jelenségre figyelt fel a hangutánzó-hangfestő igék kapcsán (Egy hangfestő ige-csoport: MNy. 50: 258–9). Ő úgy fogalmaz, hogy az ilyen szavakban felismerhető képzőszerű végződéseknek nem is a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beilleszték nyelvünk igei rendszerébe.

Egy másik alaktani jelenség, ahol némi párhuzamot vélek felfedezni a helynévképzős tulajdonnevek viselkedésével, a határozószók rendszerén belül figyelhető meg. Bizonyos határozószók hajlamosak ugyanis a határozószói jelentés megerősítésére, felfrissítésére az *-n/-an/-en* jellegzetes határozószói morfémával (például *gyors-an*) azonos alakú végződést felvenni (például *itten, mostan, régen*; további példákat lásd még MG. 217). Mindez a helynevek körében arra emlékeztet, hogy olykor már létező helynév bővül másodlagosan helynévképzővel — ilyenkor ennek funkciójaként a tulajdonnévi státus megerősítését szokás megnevezni.

A dolgozat további részében a *-d* képző funkciójáról alkotott nézeteket foglalom össze. A *-d* képző ómagyar kori funkcióival nem egy kutató foglalkozott (többek között BÁRCZI GÉZA, D. BARTHA KATALIN, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ MIHÁLY, SZEGFÜ MÁRIA). A vizsgálatok egyik jelentős csoportja a *-d* jelentéstörténetének levezetésére irányul, különös tekintettel a személynév-, illetve helynévképző funkció kialakulására, mivel a *-d* elsősorban ezekben a szerepekben jelentkezik.

A helynévképző funkció kialakulásáról szólva a vélemények megegyeznek abban, hogy az másodlagosan alakult, a különbség csak abban van, hogy ki mit tekint elsődlegesnek: a helynevekben előforduló személynévek gyakorisága miatt mindenképpen számításba jövő személynévképző funkciót, vagy emellett feltételeznek egy 'valamivel való ellátottság' jelentést is mint indukáló tényezőt. (A kérdéshez lásd még alább a lexikális csoportoknál mondottakat.)

A másik kérdés, amely a képzők produktivitásának vizsgálata kapcsán szokott felmerülni, az, hogy időben meddig lehetséges helynévképző funkció meg-

létét feltételezni, és mikortól kell analogikus névalakulással számolni. Ennek a kérdésnek a megválaszolhatósága azonban nem teljesen egyértelmű, van olyan szerző ugyanis, aki a helynévképző funkció kialakulását eleve az analógiával hozza kapcsolatba. Ennek ellenére szokás a helynévképzők esetében is — éppúgy, mint más képzők életében általában — elhatárolni egy produktív és egy ezt követő, a funkció elhomályosodása utáni analogikus szakaszt. Érdemes megjegyezni, hogy a két szakasz elkülönítésének kritériumai a történeti szóanyag esetében nincsenek tisztázva. Például a TNyt. (I, 255) a *-d* képzőről megállapítja ugyan, hogy a 14. század végéig volt eleven helynévképzőként, de később is felbukkannak újabb származékszavak a már meglévők analógiájára; de azt nem említi, hogy mi a határvonal megvonásának az indoka. Nagyon úgy tűnik, hogy az elevenséget a nagyobb gyakorisággal állítja párhuzamba, ezért mondja arról az időszakról, amikor kevesebb új *-d* képzős helynév jön létre, hogy itt már nem eleven a képző. (Ez az eljárás a szokásos a történeti szóanyag esetében máshol is, ami arra mutat, hogy a két szempontot nem lehet függetleníteni egymástól annak ellenére, hogy a leíró nyelvészetben egymástól elkülönítve szokták őket kezelni.) E felfogás azt tartalmazza másfelől, hogy a képző egyéb funkcióinak (kicsinyítő képző, személynévképző) háttérbe szorulása eredményezné a helynévképző funkció megszűnését (így újabb származékok már valóban csak a képző analogikus bekerülésével jöhetnének létre). Ez viszont azt a gondolkodásmódot feltételezné a háttérben, amely szerint a helynévképző funkció nem önálló, hanem legfeljebb csak egyéb képzőfunkciók melletti járulékos szerepként képzelhető el. (Ilyet pedig a TNyt. nem állít, sőt éppen a helynévképző funkció elkülönüléséről beszél a képző korábbi, előzményként feltételezett jelentéseitől.) A produktivitás és az analógia közötti határvonal megvonása még inkább problematikus, ha arra gondolunk, milyen támpontot ad a leíró nyelvészeti irodalom (például a StrNyt. III) ezek elkülönítésére. A termékeny képzés mindig szabályba foglalható, ismerjük az alapszó típusát és a képző jelentését is. E kritériumoknak a helynévképzés valójában nem tesz eleget, hiszen az alapszavak köre nem határolható egyértelműen körül, a képzőnek csak hozzávetőleges funkcióját tudjuk megadni, így a képzési szabály sem állapítható meg. (Meggkockázatom, hogy a *-d* esetében azért szokás ellátottság kifejezéséről beszélni, mert bizonyos típusú alapszavak — növény- és állatnevek — körében valóban ez a jelentés tűnik elvonhatónak.) Ha elfogadjuk a StrNyt. definícióját, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a helynévképző használata mindig analogikus, ez pedig ellentmondana az eddigi kutatási eredményeknek, amelyek több esetben feltételeznek egy önálló helynévképző funkciót.

A következő részben a *-d* képzős helynevek lexikális csoportjait tekintem át. A *-d* képzős nevek alkotásában részt vevő lexikális elemek típusait vizsgálva elmondható, hogy a *-d* képző leggyakrabban személynévi alapú földrajzi nevekben fordul elő, bár itt problémát okoz annak megállapítása, hogy a személynév

eleve tartalmazza-e a képzőt, vagy az csak a helynévben jelentkezik. Ennek eldöntésére sok esetben nincs mód, de legalább az arányok hozzávetőleges felméréséhez segítséget nyújthat, amit a személynévtan az Árpád-kori személynévek sajátosságairól megállapított. Mivel a vizsgált korszakban a személynévek körében nagyon gyakoriak a képzős formák (a régi magyar személynévadásra is az jellemző, hogy a nevek legnagyobb részben képzősök, majd analogikusan az egyházi nevek használatba vételének első szakaszában és a jövevénynevek körében is megfigyelhető hasonló jelenség), fel lehet tételezni, hogy e személynévi alapú *-d* képzős helynevek nagyobb része eredeti személynévképzőt tartalmaz: *Arad, Báránd, Borsod, Buzád, Ebed, Gyomord, (Kis)férged, Nagyod, Nyüved, Ónod, Orod, Őzd, Ravazd, Vasad*. Sok esetben kimutatható viszont ugyanaz a személynév *-d* képzővel és anélkül is, ilyenkor már inkább elgondolkodtató, hogy melyik szolgálhatott a helynév alapszavaként.

Lexikális-szemantikai szempontból a másik leggyakoribb csoport a növény- vagy állatnevet tartalmazó nevek: *Ártánd, Fúd, Harangod, Kacsád, Lapád, Monyoród, Szőled, Tinód*.

E nevek listáját bővíthetik esetleg további olyan nevek is, amelyek esetében a szakirodalom nem foglal egyértelműen állást, és személynévi vagy növény-, illetve állatnévi eredetűnek minősíti őket: *Agárd, Árpád, Ölved, Szunyogd, Tövised*. A növény- és állatnevek ugyanis mind személynévi, mind helynevekben gyakran szerepelhetnek.

E nevek képzőinek funkcionális-szemantikai értékelésekor kétféle véleménynyel találkozunk. Az egyik elképzelés szerint eleinte — mivel a *-d* nagyszámú személynévből alakult helynévben volt megtalálható — ezek analógiájára járult növény- és állatnevekhez, valamint egyéb közszavakhoz helynévképző funkcióban. Ezután az alapszó besugárzásából kapta a 'valamiben bővelkedő hely' elnevezésének funkcióját. Ez a jelentésfejlődési vonal azért figyelemre méltó, mert más, a helynévképző funkciót épp a valamivel való ellátottságot jelentő funkcióból levezető elméletekkel szemben figyelembe veszi, hogy olyan közszavak, amelyekben a képző ezt a funkciót hordozza, nem maradtak fenn, így e korai funkció megléte (szemben például a kicsinyítő funkcióval, amelyre vannak biztos közszoói adataink) nem igazolható. A másik érv e jelentésfejlődés mellett, hogy bár nem egy helyen olvasható, hogy a *-d* e nevekben egyenértékű az *-s* képzővel, egy jelentős különbség mégis van köztük: a *-d* képzős alakok ugyanis minőségjelzői használatban nem jellemzőek, sőt talán elő sem fordulnak se köznévként, se összetett tulajdonnév részeként (míg az *-s* képzős neveknél nem ritka az a folyamat, hogy egy kétrészes névből ellipszis, illetve tapadás útján egyszóval *-s* képzős név keletkezzen). A BÁRCZI által az OklSz.-ből idézett *Heulgedhigy* példa teljesen egyedülálló (Szók.² 155).

A helynevekben jellegzetes funkcionális szempont a település lakosaira való utalás. Ez megtörténhet puszta közszó vagy annak képzett változata segítségével.

vel. Bár a szakirodalom szerint itt többnyire az *-i* képző jön számításba, a törzs- és népnévi adatok között nem egy esetben a *-d* képző is felfedezhető. Ilyenek: *Kérd, Megyered, Nándord, Ózd, Örsed, Tárkánd, Várkond* (ez utóbbi kettő egy időben képző nélkül is), *Varsánd*. Két foglalkozásnévi példát is találtam: *Bo-csárd, Fonyód*.

A képző nagy népszerűségét jelzi, hogy több esetben még idegen eredetű nevekhez is járult: *Kusald, Szalárd, Vezend*.

Patrocíniumi név az alapja a következő neveknek: *Kisasszond, Marjád, Szentkirályd* (ez utóbbi másodlagos alakulás).

Az egyéb községi alakú *-d* képzős helynevek esetében időnként felmerül a szakirodalomban, hogy bennük talán a képzőnek a korban szintén meglévő kicsinyítő funkciója jelenik meg (*Várad, holmodi*). Ez a lehetőség természetesen (legalábbis néhány esetben) elképzelhető. Ezt erősíti az a tény is, hogy például számtalan *Kisfalud* nevünk van, bennük a *-d* a kicsinyítés fokozására szolgálhatott, míg *Nagyfalud, Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (vagy csak későbbi bővülés eredményeképpen).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló esettel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved, Kismeződ, Kisvárad*; esetleg ide vonható bizonyos értelmezés szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ LORÁND, *Név és történelem*. Bp., 1998. 136). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr* *-d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 2002. 46), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (mindenesetre érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása.)

A jelen írásban természetesen csak néhány problémára lehetett ráirányítani a figyelmet, a képző hangalaki variánsai, a tövekhez való kapcsolódásának jellemzői, aktivitásának, elterjedtségének időbeli és térbeli határai még további vizsgálatok tárgyát képezhetik.

BÉNYEI ÁGNES